

8. Проблеми, передані у спадщину: Православна церква на Катеринославщині часів Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) // Людина і світ. – 1998. – № 9. – С. 32 – 37
9. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Київ – Тернопіль: Світ Знань, 2000. – 432 с.
10. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола Русской православной церкви. – Казань: изд-во Казанского ун-та, 1970. – 366 с.
11. Левитин-Краснов А.Э., Шавров В.М. Очерки по истории русской церковной смуты. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1996. – 672 с.
12. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 22
13. Там само. – Оп. 1. – Спр. 375
14. ДАЗО. – Ф. Р-316. – Оп. 3. – Спр. 137
15. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 376
16. ДАЗО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 147
17. Там само. – Ф. Р-316. – Оп. 3. – Спр. 8
18. ДАЗО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 141
19. ЦДАВО України. – Ф.8. – Оп. 1. – 1921. – Спр. 796. – Арк. 4
20. ДАЗО. – Ф. Р-485. – Оп. 1. – Спр. 19
21. ЦДАВО України. – Ф.8. – Оп. 1. – 1922. – Спр. 875
22. ДАЗО. – Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 125
23. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-3865. – Оп. 1. – Спр. 12
24. ДАЗО. – Ф. Р-316. – Оп. 3. – Спр. 31
25. Там само. – Спр. 32
26. Там само. – Спр. 137
27. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 591
28. ДАЗО. – Ф. Р-1397. – Оп. 1. – Спр. 17

ДАВЛЕТОВ О.Р.

ГЕОПОЛІТИЧНІ ВИТОКИ ІДЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

На початку ХХІ століття вже накопичено досить велику кількість наукових розвідок щодо генезису німецького варіанту фашизму. Проте, історія феномена виникнення націонал-соціалізму продовжує викликати значний інтерес серед дослідників. Незважаючи на вельми вагомий обсяг вже існуючих робіт, фахівці ще мають висвітлити окремі аспекти з історії НСДАП. У тому числі, мова йде про ідейно-теоретичні витoki ідеології нацизму, бо комплексних системних розвідок із цього приводу практично не існує.

Одним з найважливіших історичних предтеч ідеології націонал-соціалізму були чисельні геополітичні теорії, що висувались ще за часів існування кайзерівського рейху Гогенцоллернів (1870-1918 рр.). “Хрещеним батьком” геополітики вважають Фрідріха Ратцеля (1844-1904 рр.), не зважаючи на те, що він не використовував цього терміну у своїх працях. Він віддавав перевагу “політичній географії”. Саме тому, головна праця його життя, що побачила світ у 1897 р. має назву “Політична географія”. Це була перша спроба розглядати політику будь-якої країни, виходячи з примату її географічного розташування. За Ратцелем, “рух історії визначені ґрунтом та територією”, а “державна - це живий організм, що укорінений у ґрунті”. Для нього “нормальна держава – це така, що органічно єднає географічні, демографічні й етнокультурні параметри нації”. Він писав: “Держави на всіх стадіях власного розвитку розглядаються як певні організми, що зберігають зв’язок з власним ґрунтом і тому повинні вивчатись із географічної точки зору”[1, 16]. З такого “органіцистського підходу” витікає, що просторова експансія, за Ратцелем, це природний процес, як зростання будь-якого живого організму. Суто “органічний” підхід цього вченого виявляється і по відношенню до самого простору (Raum). Цей “простір” у нього якби переходить у новий стан, перетворюючись у “життєву сферу” – “життєвий простір”(Zebensraum). Саме від цього виникають 2 нових важливих терміна, що були впровадженні в обіг саме Ратцелем – “просторовий зміст”(Raumsinn) та “життєва енергія”

(Zebensenergie). Ці терміни близькі один одному і визначають особливу ознаку, яка є у географічних систем. Саме вона зумовлює їх політичне оформлення в історії народів і країн.

Взагалі, саме ці ідеї будуть у майбутньому основними принципами геополітики, а відношення до держави, як до “живого просторового організму, що укорінений у ґрунті” – це головна думка геополітичної методики. Відношення до держави, як до живого організму передбачає відмову від концепції “непорушності кордонів”. Тобто, держава народжується, виростає, хворіє та помирає, як жива істота. Отже, його просторове розширення або стиснення це цілком природні явища. Розвиваючи і далі ці ж ідеї, Ратцель у 1901 р. визначає в монографії “О законах просторового зростання держав” 7 законів експансії:

- 1) Протяжність держав зростає по мірі розвитку її культури;
- 2) Просторовий зріст держав супроводжується і іншими проявами розвитку: у сфері ідеології, виробництва, комерційної діяльності тощо;
- 3) Держава розширюється, поглинаючи та абсорбуючи політичні одиниці, що менші за значенням;
- 4) Кордон – це орган, що розташовується на периферії держави;
- 5) Здійснюючи власну просторову експансію, держава прагне захопити найбільш важливі для власного розвитку регіони: узбережжя, басейни річок, долини і взагалі будь-які багаті території;
- 6) Первісний імпульс щодо експансії обов’язково надходить ззовні, бо до розширення державою (або територією) з відверто більш низьким рівнем цивілізації;
- 7) Загальна тенденція до асиміляції більш слабких націй підштовхує до більшого збільшення територій, до руху, що живиться сам за рахунок себе.[2, 33]

Деякі критики попірали Ратцеля за те, що він створив “Катехізіс для імперіалістів”. При цьому автор ніколи не приховував, що він є прибічником суто націоналістичних переконань. На творчість Ратцеля у значній мірі вплинуло знайомство з історією Північної Америки, якій він присвятив 2 дослідження: “Карти північноамериканських міст та цивілізацій” (1874 р.) і “Сполучені Штати Північної Америки”(1880 р.). Саме в них Ратцель формулює одну з найважливіших геополітичних доктрин – концепцію “світової держави” (Weltmacht). Він відмічає, що у великих країн у їхньому розвитку є тенденція до максимальної географічної експансії – до загального планетарного рівня.

Застосовуючи цей принцип, на підставі американського прикладу політичного та стратегічного об’єднання великих континентальних просторів до Німеччини, Ратцель проголошував їй долю великої континентальної країни. Праці Ратцеля торкалися і іншої важливої геополітичної теми – значення моря для розвитку цивілізації. У монографії “Море як джерело могутності народів” (1900 р.) він акцентував увагу на необхідності кожній країні розвивати власні військово-морські сили. Розвиток флоту, за його думкою, це необхідна умова для досягнення статусу “світової держави”.

Саме роботи Ратцеля стали необхідним фундаментом для будь-яких геополітичних досліджень. Після нього центральне місце у теоретичних конструкціях німецьких геополітиків займають такі словосполучення, як “кров та ґрунт”, “простір та положення”, “сила і простір”, “життєвий простір”. Згодом, всі ці терміни будуть активно використовуватись у лексиконі провідних ідеологів націонал-соціалізму. Головною рушійною силою держави геополітики Німеччини вважали забезпечення розширення його “життєвого простору”, що повинно було привести до всезростаючої економічної незалежності. Автаркія розглядалась ними як обов’язковий атрибут дійсно великої країни[3, 9-11].

Саме геополітичні концепції стали фундаментом ідеології Пангерманської Спілки, яка у власну чергу була організаційною предтечею НСДАП. Пангерманська Спілка виникла на базі інтеграції двох політичних течій буржуазного табору кайзерівського рейху. Першу з них представляла заснована ще у 1886 р. Карлом Петерсом Загальна Німецька Спілка для

захисту німецько-національних позаморських інтересів. Друга течія з'явилася у зв'язку з заключенням у 1890 р. англо-німецького Гельголанд-Занзібарського договору з колоніальних питань, що викликав бурхливе обурення серед німецьких шовіністів. Його представником був Альфред Гугенберг, майбутній керівник правління фірми Круппа та віцеканцлер уряду “національної концентрації” Адольфа Гітлера. У 1891 р. на їх підставі була утворена Загальна німецька Спілка, яка у 1894 р. змінила назву на Пангерманська Спілка. Програма цієї організації включала у себе розповсюдження імперіалістичної ідеології, боротьбу проти демократичних сил, придушення революційного робітничого руху; підтримку зовнішньої політики кайзера, що мав за мету досягнення німецького домінування у світі, пропагандистську діяльність серед німецької діаспори тощо. Між крупним монокапіталістичним капіталом і Пангерманською Спілкою були дуже тісні зв'язки. Альфред Гугенберг, Еміль Кірдорф, Вільгельм фон Кардорф у різні часи входили до складу керівництва Спілки та фінансували її діяльність.

Пангерманська Спілка у політичній, ідеологічній та економічній сферах мала великий вплив на програму і повсякденну практику націонал-соціалізму. Впливи пангерманістів чітко простежуються у використанні нацистами расової теорії, а у антисемітизмі керівництва НСДАП, у фашистському гаслі – “німці – народ без простору”, у методів придушення революційного робочого руху і т.ін. Адольф Гітлер ще у 1920 р. під час бесіди з головою Пангерманської Спілки Генріхом Классом, відверто заявив, що “його політичні принципи у певній мірі сформулювались під впливом пангерманської ідеології”[4, - S.23].

Один із засновників Пангерманської Спілки, відомий німецький вчений Макс Вебер, у 1895 р. у лекції для студентів Фрайбурзького університету виголосив сентенцію про те що Об'єднання Бісмарком Німеччини було жартом молодості і краще якби нація це взагалі не здійснювала, бо тоді об'єднання “повинно було стати завершенням, а не вихідним пунктом німецької світової політики”. Як відомо, слідом за академічним лозунгом Вебера до проведення “світової політики”, призвав націю Вільгельм II Гогенцолерн, виступаючи 18 січня 1896 р. перед складом рейхстагу, з нагоди 25-ти річчя проголошення пруського короля німецьким кайзером у Версалі.

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. найважливіші пости у Німеччині займали люди, що поділяли думки місцевих геополітиків про те, що німцям не вистачає “життєвого простору”. Зайнявши пост статс-секретаря міністерства закордонних справ Б. фон Бюлов, виступаючи з доповіддю у рейхстазі у 1897 р. публічно заявив, що “часи, коли німці віддавали одному сусіду суходіл, а іншому – море, залишаючи собі лише небеса, вже минували. Віднині ми вимагаємо і для себе місця під сонцем” [5, 211]. Згодом, цей виступ Бюлова, проголосять офіційним змістом курсу німецької “світової політики”[6, 4].

Серцевиною німецької “світової політики” було будівництво велетенського військово-морського флоту, за планами адмірала фон Тірніця. Ідеологічним обґрунтуванням флотської політики кайзерівського рейху була концепція провідного американського геополітика Альфреда Мехена, яку останній виклав у монографії “Вплив морської сили на історію (1660 – 1783 рр.)”, що побачила світ у 1890 р. Вона відіграє велику роль у формуванні провідних геополітичних концепцій і стане в англосаксонському світі “євангелеєм британської величі”. Кайзер Вільгельм II, за його словами, навіть вчив цю працю Мехена напам'ять, наказав перекласти її німецькою мовою і обов'язково мати її примірник у кожній публічній бібліотеці країни. Керівництво німецького військово-морського флоту мало за мету здійснити практичне втілення у життя геополітичної формули Мехена: “військовий флот + торговельний флот + військово-морські бази = морська могутність”. Політика кайзера по відношенню до флоту була тісно пов'язана з колоніальною політикою Німеччини взагалі.

Магнати важкої індустрії та юнкерство наполягали на силових, анексіоністських методах здійснення “Світової політики” Німеччини. Їх погляди цілком поділяли члени Пангерманської Спілки. Саме вони найголосніше виступали за встановлення німецького

світового панування. Вони ж вимагали захоплення англійських, французьких, португальських та бельгійських колоній, приєднання до Німеччини територій, де мешкали австрійці північно-східних департаментів Франції, а також Нідерландів, Бельгії, скандинавських країн тощо. Фундаментом для реалізації цих планів повинна була стати геополітична концепція утворення німцями так званої “Серединної Європи”, що автоматично буде протистояти Сполученим Штатам Америки, Британській імперії та Росії. Ще у 1818 р. німецький філософ Ханс Арндт сформулював: ”Бог розмістив нас у центрі Європи, тому ми (німці) – серце нашої частини світу”. Пангерманісти мріяли про відторгнення від Росії Прибалтики, Польщі, Фінляндії та України, і навіть, Кавказу, щоб звідти погрожувати існуванню британським володінням у Індії.

У 1912 р. у Німеччині мала сенсаційний успіх книга генерала фон Бернарді “Німеччина і найближча війна”. Прихильник геополітичних ідей Ратцеля і фанатичний німецький націоналіст фон Бернарді призивав до більш активного переозброєння німецької армії, для того, щоб у майбутньому конфлікті, досягнувши поразки Франції, бросити всі сили німецької армії проти Росії, на боротьбу із слов’янством [7, 84].

Гонка озброєнь у Німеччині була пов’язана з ідеєю військового керівництва країни щодо превентивної війни. У відповідності до плану керівника Генерального Штабу Альфреда фон Шліф фена передбачалось нанесення першого удару по Франції, а вже потім всі сили повинні бути перекинуті на схід Європи – проти Росії. План Шліф фена утворював у осередках кайзерівської еліти уявлення про можливість тоталітарної перемоги як на Заході, так і на Сході європейського континенту [8, - С.65].

Перша світова війна підштовхнула далі розвиток геополітичних теорій у Німеччині. У 1915 р. вийшла книга Фрідріха Науманна «Середня Європа», де була викладена концепція, щодо самостійного інтегруючого впливу німецького географічного простору. З його точки зору, для того, щоб витримати конкурентію з такими організованими геополітичними формуваннями як Великобританія, Сполучені Штати Америки та Росія, народи, що заселяють Центральну Європу повинні об’єднатися та створити нове інтегроване політико-економічне суспільство. Вісью такого простору будуть лише німці.

Вже за часів існування Веймарської Республіки (1919-1933 рр.), ратуя за встановлення німецького домінування у світі, лідер НСДАП Адольф Гітлер відкидав на словах методи власних попередників. У біблії нацизму – книзі “Моя боротьба” Гітлер відверто писав: “Безумовно, що політика здобуття нових земель повинна бути здійснена не де-небудь у Камеруні. Нові землі приходиться тепер шукати майже виключно у Європі. Не треба допускати, щоб сучасні політичні кордони затьмарювали нам кордони споконвічного права та слушності” [9.- С.116]. І роз’яснює далі: “Прийняв рішення про здобування нових земель у Європі, ми могли б їх залучити у цілому лише за рахунок Росії. В цьому випадку ми повинні були б піти тією ж дорогою, якою колись йшли рицарі наших орденів. Німецький меч повинен завойовувати землю заради німецького рала, щоб забезпечити хлібом німецьку націю” [9.- С.118].

Отже, серед витоків ідеологічної бази НСДАП чільне місце посідає геополітика. Саме в Німеччині геополітичним ідеям стали надавати особливого значення після закінчення Першої світової війни. По-перше, саме в цій країні, поствоєнний перегляд європейських кордонів сприйняли не лише як несправедливий, а і як “немаючий наукового обґрунтування”. По-друге, до цього часу географи Німеччини (Карл Ріхтер, Фрідріх Ратцель, Фрідріх Науманн та інші) вже заклали фундамент ідей, з яких споруджували будівлю геополітики. Надати роз’єднаним геополітичним ідеям контури єдиної концепції, допоміг вихід у світ у січні 1924 р. журналу “Цайтшриффт фюр Геополітик”. В його редагуванні брали участь нові теоретичні лідери геополітики – Карл Хаусхофер, Ернс Обст, Оскар Мауль. Саме там була надрукована програма, згідно з якою геополітика проголошувалася “наукою про політичні форми життя, у життєвому (світовому) просторі, у географічно-історичному

аспекті”[10.- С.511]. Саме для нацистських ідеологів це формулювання було вдалою знахідкою, як і суто геополітичний термін “життєвий простір”. Від тоді, вся зовнішньополітична доктрина НСДАП будувалася на підставі міркувань щодо потреби “розширення життєвого простору німецької нації”[11.- С.80].

Тобто, завдяки геополітичним теоріям, націонал-соціалістична ідеологія набувала якби певного “наукового обґрунтування”, що відіграло власну роль у розширенні соціальної бази та світогляду НСДАП серед населення Веймарської Німеччини [12.- С.101]. Сьогодні роль геополітики в ідеологічному арсеналі нацизму чітко простежується майже на хрестоматійному рівні. Історично та логічно виникнувши з теорії географічного детерсінізму, головною домінантою якої є пріоритетна роль географії перед історією, вона стала ідейним виправданням експансіоністської політики у “третьому рейсі”. Чисельні аргументи таких корифеїв геополітичної думки, як Ратцель, Челлен, Науманн, Хаусхофер зфоделілись нацистами до ключової тези про “життєвий простір”. Звісно, що сама по собі думка про те, що будь-який народ повинен мати певні просторові координати, як необхідні умови власного існування, не має нічого негативного або крामольного. Але річ у тому, що нацисти взяли на себе місію довільного визначення кордонів “життєвого простору” будб-яких націй, пов’язавши при цьому соціал-дарвіністську теорію боротьби за існування разом з ідеєю виключної вишості арійської раси над іншими. Таким чином, ідеологія націонал-соціалізму інтегрувала у собі цілу мережу геополітичних ідей, розвивши їх у відповідності з новими історичними умовами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ratzel F. Politische Geographie.-В., 1897
2. Дугин А. Основы геополитики.-М., 1997
3. Гаджиев К.С. Геополитика.-М., 1997
4. Alldeutscher Verband. 1891-1939// Die burgerlichen Parteien in Deutschland.-In 4 Bd.- Leipzig, 1968.- Bd.-1
5. Geiss I. Der lange Weg in die Katastrophe.-1815-1914.- Munchen – Zurich, 1991
6. Туполев Б.М. Германский империализм в борьбе за «место под солнцем».- М., 1991
7. Fischer F. Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. Dusseldorf, 1978
8. Туполев Б.М. План Шлиффена и Россия// Германия и Россия.- События, образы, люди.- Воронеж, 2000.- В.3.-С.58-74
9. Гитлер А. Моя борьба.- Ашхабад: Т-Око, 1992
10. Jacobsen N.A. Karl Haushofer.- Boppard am Rhein, 1979
11. Hitler A. Zweites Buch.- Stuttgart, 1961
12. Кудряшова Э.Г. Роль геополитических идей в формировании внешнеполитической доктрины германского фашизма (1920-1933)//Социально-политические проблемы в истории зарубежных стран/ С.М.Стецкевич.- Сыктывкар, 1994.-С.99-108

ДОДОНОВ О.Ф.

НОВЕ БАЧЕННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І ЙОГО ІСТОРІОГРАФІЇ

Розробка будь-якої наукової проблеми припускає не тільки використання накопиченого історичного досвіду, але й уточнення оцінок, що містяться в літературі. Це тим більше необхідно зробити, коли ми намагаємося встановити періодизацію історії радянського робітничого класу з урахуванням подій останнього часу і на основі гуманістичного підходу.

Хронологічні рамки життєдіяльності радянського робітничого класу визначаються, з одного боку, Жовтневою революцією 1917 р., а з іншого боку - розпадом СРСР у 1991 р. Основним критерієм періодизації його історії й історіографії дослідники вважали ступені висхідного розвитку суспільства від капіталізму до комунізму. Так, І.Є.Ворожейкін виділяв такі ступені: перехідний період від капіталізму до соціалізму (з 1917 р. до середини 30-х